

БУТИ ЛЮДИНОЮ

Філософські читання пам'яті Мирослава Поповича

Віктор
Козловський

УДК 130.2

МИРОСЛАВ ПОПОВИЧ ПРО ЛЮДИНУ В ІСТОРІЇ: ФАЗИ РОЗЛОМУ *

Я дозволю собі кілька особистих спогадів. Для всіх нас, і для мене особисто смерть Мирослава Поповича є величезною втратою. Я все ще не можу погодитись із тим, що ніколи не побачу і не почую Мирослава Володимировича, не зможу з ним по-радитись, не почую його плідні, розважливі, іноді критичні думки щодо моїх власних розвідок. І ця критика завжди була слухна.

Наше знайомство тривало майже чотири десятиріччя. Я не був близьким другом Поповича, між нами велика різниця у віці, але я завжди відчував його дружнє ставлення до себе, його підтримку. Для мене Попович завжди був чимось більшим, ніж колега, він уособлював *щось*, що важко якось вербально сформулювати, але це *щось* робило його неповторною людиною, видатним вченим, інтелектуалом, зрештою, впливовою постаттю останніх десятиріч нашої історії.

Вперше я зустрівся з Поповичем наприкінці 1970-х років, в університеті, де нам, студентам п'ятого курсу філософського факультету, він читав невеличкий, але дуже змістовний спецкурс «Основи наукового дослідження». Я добре запам'ятав цей

* Статтю підготовано на основі виступу на читаннях, організованих за участі Відділення історії, філософії та права НАН України, Інституту філософії ім. Г.С. Сковороди НАН України, часопису «Філософська думка», Філософського факультету Київського національного університету ім. Тараса Шевченка, Національного університету «Києво-Могилянська академія» (Київ, Інститут філософії, 12 квітня 2018 року).

курс, оскільки одразу відчув його принципову відмінність від усього того, що нам викладали впродовж п'яти років навчання. Попович ненав'язливо демонстрував не лише *що*, а й *як* потрібно викладати. Спосіб викладу лекційного матеріалу, його аргументація вособлювали науковий стиль філософування, позбавлений нудних, надокучливих ідеологічних кліше і стереотипів, характерних майже для всіх університетських курсів тих часів.

Власне, саме тоді я особисто познайомився з цією чудовою людиною і талановитим філософом. Це знайомство поглибилось, коли я, спочатку як аспірант, а потім як співробітник Інституту філософії, досить активно долучився до наукового життя Інституту, беручи участь у різноманітних наукових заходах, зокрема й тих, що ініціювали Мирослав Попович та його відділ.

Я також добре пам'ятаю враження від монографій Поповича, маю на увазі його дослідження «Про філософський аналіз мови науки» (1966), «Логіка та наукове пізнання» (1971) і «Філософські питання семантики» (1974). У цих книжках відчувався подих вільного філософування, не кажучи вже про нову проблематику (семантика, особливості функціонування мови в науковому пізнанні, логічні засади науки тощо), яка дуже сильно відрізнялась від переважної більшості тих так званих «проблем», якими рясніли філософські дисципліни, що їх викладали в університеті тих часів. Зазвичай для вивчення цих дисциплін треба було не стільки докладати інтелектуальних зусиль, скільки якось змусити себе опановувати ці «науки», хоча б задля успішного складання іспитів, що мало цілком очевидні наслідки — можливість отримати стипендію.

Попович продемонстрував іншу перспективу навчання, не пов'язану з ідеологічними стереотипами. Вільно, невимушено він підштовхував до вивчення сучасної логіки, теорії систем, семантики, історії науки, лінгвістики, теорії інформації. Попович доводив, що інтелектуальна робота мусить спиратись на досягнення різноманітних наук, і не лише філософських, гуманітарних, а й природничих, математичних, інформаційних.

Зокрема, саме Попович розкрив методологічне значення ідей Л. Бертрландфі, К. Попера, І. Лакатоса, Н. Вінера і К. Шенона. На лекціях він особливо наголошував на перспективності для сучасної науки інформаційних підходів. Наприклад, переконливо демонстрував зв'язок між інформацією, ймовірністю, невизначеністю та ентропією, підкреслював важливість цього зв'язку для розуміння динаміки наукового пізнання, його «точок зростання».

Інтелектуальний рівень Мирослава Володимировича вимагав серйозного ставлення до філософії, систематичної самостійної роботи, а не дилетантських, спорадичних зусиль на кшталт того, щоб, лежачи на дивані, ще й філософську книжку «погортати».

Лекції Поповича були не якоюсь «грою в ерудицію», бажанням вразити студентів своїми знаннями, а потребою якомога виразніше, переконливіше обґрунтувати ті ідеї та поняття, що їх розглядали на лекціях. Попович завжди чітко дотримувався плану лекції, що уможливлювало їх конспектування. Зазначу, що ці конспекти ще довго зберігались у мене.

Такої ґрунтовності вимагала тематика спецкурсу — основи наукового пізнання. При цьому він наголошував — ідеться саме про наукове пізнання, його структуру, етапи, логіко-методологічні засади, а не про так звану діалектику пізнання, яку ми, студенти філософського факультету, змушені були вивчати впродовж усього навчання, хоча ця діалектика не мала жодного стосунку до наукового пізнання, навіть до епістемології та філософії науки в тому значенні, як це розумів Попович. Вочевидь наш лектор не відчував особливої пошани до так званої діалектичної логіки, яка була дивною сумішшю гегелівської спекулятивної логіки і «логіки “Капіталу” Маркса». При цьому марксистська «логіка» мало відрізнялась від гегелівської, хіба що своїм намаганням бути «матеріалістичною», тобто міцно стояти «на ногах», на протигагу гегелівському стоянню «на голові» (відома оцінка Маркса). Наразі було незрозуміло, що означає для логіки (якщо це все ж таки логіка, хоча й діалектична) оця її «матеріалістичність». Акробатика якась, а не логіка! Попович не займався акробатичними (діалектичними) кульбітами, він демонстрував переваги наукового способу аргументації, значущість логіки і методології наукового дослідження над усілякими спекулятивними методами, які, до того ж, чомусь завжди претендують на універсальність¹. Попович застерігав від такого методологічного універсалізму, бо це не мало жодного стосунку до наукового пізнання. І це застереження я запам'ятав назавжди.

Впродовж десятиріч я підтримував стосунки з Мирославом Поповичем і спостерігав за його творчою еволюцією — від логіко-методологічних до історико-культурологічних досліджень, від вивчення світогляду стародавніх слов'ян до філософії Сковороди. Примітно, що завершальним творчим акордом українського філософа стала його грандіозна епопея «Червоне століття» (2005). Цю працю важко долучити до якогось літературного жанру (хоча це безперечно літературний текст, зі своєю постико-естетичною виразністю, своїм стилем, мовою), водночас цілком можливо віднести до філософії історії, причому з чітко окресленими часовими рамками — це філософське осмислення ХХ сторіччя². Як пише Попович, «книжка писалася

¹ На лекції Попович якось сказав, що для нього діалектика не пояснює динаміку позитивного знання, у найкращому разі діалектика як метод може продукувати негативне знання (знання про незнання, апорія, про що писав Н. Гартман). Але виявлення суперечності — це лише перший крок у пізнанні. Суперечність окреслює певну проблемну ситуацію у пізнанні, яку методами діалектики розв'язати неможливо. Для цього потрібна інша логіка (не діалектична), інші методи (а не те, що пропонує діалектика, на кшталт принципів єдності історичного та логічного, сходження від абстрактного до конкретного, заперечення заперечення тощо). Пам'ятаю, як Попович якось іронічно сказав, що діалектика вельми хитра штука, бо здатна обґрунтувати майже все, зрозуміло не логічно, а «діалектично».

² І після видання цього трактату Попович продовжував плідно працювати. Свідченням цього є його книжки «Григорій Сковорода: філософія свободи» (2007) і «Бути людиною» (2011). І все ж, «Червоне століття» є своєрідним *Opus Magnum*, який цілком доречно розглядати як підсумкову працю талановитого філософа.

про ХХ століття. Її назва не означає, що минуле століття було червоним; воно було дуже різнобарвним, а закінчилося взагалі надзвичайною строка-тістю. Я писав цю книжку про червоне століття, бо для нас воно було голов-ним чином таким. Для мене, як автора, це століття — то моє життя. Я пам'ятаю більшу половину його, а життя моїх батька і матері почалося майже разом з ним. Будуть автори, які краще за мене знатимуть все, що відбувалося між початком і кінцем ХХ століття, але я матиму завжди ту перевагу, що тоді жив і все приймав близько до серця» [Попович, 2005: с. 2]. Саме персональне ставлення до історичних подій увиразнює цю масштабну працю, попри те, що автор змальовує події минулого з максимально можливою вірогідністю. І ще одна особливість цієї праці — Попович аналізує не просто події, а те, яким чином їх створювали, генерували самі люди, їхні воля, пристрасті, знання, забобони, ідеологічні упередження. І тому він не погоджується з тією теоретичною позицією, яка передбачала пошук певних суспільних, політичних сил, що генерують ці події: «А чому саме сили? Безпосередньо ми спостерігаємо зовсім не «сили», а дії реальних людей. Світ, населений абстрактними силами — буржуазією, пролетаріатом, класовими чи національними інтересами Німеччини та Англії, існує лише в уяві теоретика — політика й історика. Рішення, які ведуть до війни, приймають люди, наділені повноваженнями через державні посади, — спираючись не на «сили», а на інших людей, об'єднаних у впливові групи, на підпорядковані їм державні структури, на офіційні і неформальні зв'язки, керуючись почуттями, амбіціями, страхами, доброю чи поганою інформацією тощо» [Попович, 2005: с. 107]. Тож у центрі уваги Поповича не виявлення абстрактних сил і так званих законів історичного розвитку (вельми сумнівна тема), а уважний аналіз рішень і дій людей, зокрема тих, хто обіймав державні посади. При цьому Попович зазначає, що навіть державні діячі часто вчиняли як звичайні люди, а не як утілення історичних сил і законів. Для вітчизняного дослідника важливо те, що державні діячі керувались не абстрактними уявленнями про якісь міфічні закономірності історичного процесу, а власними амбіціями, пристрастями, страхами тощо. І хоч як це дивно, але й відсутність повної інформації чи цілком свідоме небажання звертатись до якоїсь додаткової інформації часто відіграло неабияку роль у розробці тих політичних рішень, які суттєво впливали на перебіг історичних подій.

Попович привертає увагу до «зворотного боку» подій — до трансформації самої людини, її злетів та деградації, її дивовижних метаморфоз. На думку Поповича, такі метаморфози людини стали чи не найпримітнішими, історичними віхами ХХ сторіччя.

У «Червоному столітті» людина занурена у вир подій, які розмили, зневолювали будь-які відмінності між добром та злом. ХХ сторіччя з особливою силою виявило темні риси людської природи, схильність людини до зла, знищення, деструкції. Саме у ХХ сторіччі розгортається практика

масового знищення людей, причому знищення на ідейних підставах, тобто ідеологічно, філософськи виправдане знищення. І при цьому adeptів цих ідеологій особливо не цікавило, що сповідувані ними ідеї були утопічними, а то й цілком фантастичними. І незважаючи на це, в ім'я цих ідеологічних фантомів людина готова була не лише вбивати інших людей, а й у разі потреби йти на самознищення. Як тут не згадати Канта, його досить похмурий погляд на людину як на істоту, схильну до «радикального зла». І це було сказано наприкінці XVIII сторіччя! А що вже казати про сторіччя минуле, в якому людина продемонструвала дивовижну силу зла, нечуване раніше бажання знищити власну цивілізацію, застосовуючи при цьому будь-які засоби, навіть антигуманні і жахливі за своєю руйнівною силою.

І Перша, і Друга світові війни відзначились нечуваним здичавінням, втратою тих гуманістичних цінностей, які започаткували європейську цивілізацію, надали їй сили і насаги до творення нового демократичного світу. Цей світ формувався впродовж тривалого історичного часу, і на цьому шляху європейські країни зазнавали відчутних ударів з різних боків — релігійних, політичних, економічних. Наприкінці XIX сторіччя Європа постає як світ, де гуманістичні цінності мали сенс. Свідченням цього є ті соціальні і політичні реформи, які відбулися у більшості європейських країн, що призвело до появи парламентаризму, бурхливого економічного зростання тощо.

Світові війни вщент розбили всі ідеали гуманізму, оскільки виявилось, що цілком можливо орієнтуватись на так звані «вищі цінності» (державні, національні, класові), щоправда, зовсім не гуманістичного ґатунку. І в ім'я цих цінностей цілком необхідно діяти рішуче і безжально, зокрема, розпалювати війни із застосуванням будь-яких засобів. При цьому можна не зважати на моральні обмеження, оскільки і мораль дедалі більше набуває класових або національних рис. Тож не дивно, що Перша світова війна увійшла в історію не лише своїми грандіозними битвами, довготривалими артилерійськими обстрілами ворожих позицій, де гинули мільйони військових, а й застосуванням новітньої зброї (танків, авіації) і жахливого винаходу тієї доби — хімічної зброї. До речі, нова, більшовицька влада також не гребувала використанням хімічної зброї, зокрема, під час придушення Кронштадтського повстання. Ця масштабна газова атака вбила тисячі людей.

Друга світова війни «прикрасила» себе масованими авіаційними бомбардуваннями міст з мільйонами жертв мирних людей, а також застосуванням нового, кривавого винаходу — атомної зброї, захиститися від якої було (і залишається дотепер) неможливо.

Розгляд подій XX сторіччя автор «Червоного століття» починає з історичної періодизації, яку Попович розглядає як певну методологічну конструкцію, а не як реальний поділ історії на якісь чітко визначені часові періоди. При цьому Попович привертає увагу до того, що всі ці теоретичні класифікації можливі лише з певної історичної дистанції. Зазвичай ця дис-

танція суттєво зумовлена нашим сьогоднішнім, бо саме наші сучасні візії визначають не лише обшир і глибину історичного пізнання, а й смислові горизонти, які окреслюють те, що може постати як історичний факт, як подія, варта свого вивчення, дослідження. Історична дистанція уможлиблює концептуалізацію минулого, виокремлення різноманітних епох, етапів історії. Відтак усі такі історичні періодизації можливі лише *Post Factum*, після завершення певних подій, коли вони вже «відійшли» у минуле.

Тож Попович у своєму осмисленні подій минулого сторіччя відштовхується від трьох історичних криз, які, на його думку, визначили конфігурацію історії, її головні вектори, цивілізаційні здобутки і втрати. З цього приводу він пише: «Я не пам'ятаю першої кризи століття — Першої світової війни, але багато чув про ті роки від моїх старших сучасників і переживав безпосередні наслідки цієї кризи. Я дуже добре пізнав на собі другу кризу століття — Вітчизняну війну, як її називали. Третьою кризою була так звана холодна війна, і тут я уже був активним учасником багатьох подій» [Попович, 2005: с. 2]. Як бачимо, з перших сторінок трактату автор виразно своє, вельми песимістичне ставлення до історії. Цьому є певне пояснення — Попович на власному досвіді відчув безжалісний рух «скрижалей» історії, що «перемололи» не одну людську генерацію. Мільйони людей зникли, не залишивши по собі навіть згадки, зникли не лише у війнах, а й у концентраційних таборах. І це також ХХ сторіччя! І про це пише Попович, і як пише! Він завжди знаходив переконливі, дійові слова задля вираження того тотального страху, який відчувала людина, дивлячись у вічі смерті — від нищівного голодомору, «Великого терору», повільної, але неблаганної смерті у ГУЛази чи фашистському концтаборі. Сторінки, де автор пише про терор тоталітарних режимів російських більшовиків і німецьких націонал-соціалістів, вражають своєю документальною точністю. Попович з'ясовує витоки цієї «машини терору», механізми її функціонування. Він пише про те, що всі ці жахи міцно тримались за ідейні, ідеологічні обґрунтування, які давали змогу зневажливо ставитись до тих, хто згідно з ідеологічними кліше були радикально інші — буржуї, священики, куркулі, євреї, роми, слов'яни. Ідеологія і налаштована відповідно до неї «правова система» (класова, націоналістична, расова) вимагали розглядати всіх цих «інших» як потенційних ворогів. А ворог заслуговує на смерть! Попович підкреслює, що така нетерпимість притаманна всім радикальним політичним системам, де стверджують і виправдовують терор не до однієї людини (це взагалі не потребувало якогось особливого виправдання), а до цілих суспільних прошарків, класів, націй.

Головний чинник утвердження і закріплення масового терору — це страх, якийсь метафізичний жаж, що його завжди культивували тоталітарні режими. Як пише автор, масова покірність людей ґрунтувалась на «модальності смерті», тобто цілковитій упевненості людей, що машина знищення налаштована так бездоганно, що досить найменшого поруху непокори чи

навіть натяку на неї, або фобій владних можновладців щодо можливості такої непокори, щоб ця система знищення запрацювала на повну потужність. Постає болюче питання — а хто ж той кат, що запустив цей механізм? Хто брав активну участь у масовому терорі? Хіба лише криваві вожді і диктатори несуть відповідальність за всі ці вбивства? А тисячі добровільних катів і мільйони їхніх помічників, хіба вони не відповідальні за всі ці вбивства? Попович пише про це, водночас намагаючись зрозуміти витoki тієї людської деградації, що уможливили масові вбивства. Без цього важко збагнути, зокрема, чому терор не сприймали як щось жахливе, а навпаки, підтримували і навіть заохочували («Убий їх, ворогів народу!» — відоме гасло сталінської доби).

Намагаючись збагнути всі ці метаморфози людини, Попович привертає увагу до тих революційних подій, які вивели на авансцену історії класи та нації, перетворивши людську особистість на маловартісну величину, відкинувши її на узбіччя історії. У цьому вирі революційних подій кати швидко опинялися на місці жертв і знищувалися без будь-якого жалю. На їхнє місце висувалися нові майстри масових езекуцій, які були не такі собі мерзенні потвори (хоча й таких не бракувало), а звичайні люди, анкета яких влаштовувала систему, що вможливлювало її функціонування як добре налагодженого механізму знищення. При цьому переважна більшість цих «езекуторів» добровільно погоджувалися виконувати цю жахливу «роботу». Дико, нечувано, та для більшості функціонерів цієї системи це була саме робота, буденна справа, може трохи нервова, але буцімто вельми потрібна для суспільства, як і будь-які інші професії. «Буденність зла», — так про це пізніше скаже Г. Арендт. У певному розумінні таке буденне ставлення до зла засвідчило певну фазу антропологічного зламу людини, формування якогось «антропологічного монстра», який попри те продовжував рядитися в людські шати, виглядати як звичайна людина. Ця дивна істота сформувала ті тоталітарні політичні режими, які окреслили на світовій мапі зону свого сторічного панування. Навіть тепер ми відчуваємо інфернальний вплив цих режимів, оскільки в модифікованому вигляді вони продовжують існувати, постачаючи на світову арену фаланги своїх прибічників — радикалів і терористів, для яких масові вбивства людей — цілком прийнятний метод політичної боротьби.

Таким чином, на думку Поповича, європейська історія пройшла через кілька фаз розломів, які змінили не лише політичні системи, ідеологічні уподобання та культурні цінності, а й саму людину, її, так би мовити, сутнісні риси. З появою «масової» людини (про що красномовно писав Х. Ортега-і-Гасет, і не лише він) з'явилися необхідні передумови для метаморфози людини, дифузії політичних і моральних норм життя. Перша світова війна «покликала із безодні» ті ідеї, тих людей і політичні рухи, для яких вся попередня історія вже не мала ніякого сенсу, хіба що в якості «передісторії» (тверде переконання Маркса), сирого матеріалу для радикального перетворення світу — суспільства,

культури, природи, всього суцього³! І безумовно — людини. І, як сумно зазначає Попович, у певному розумінні це вдалося зробити. Дотепер ми цілком не звільнилися від цих «революційних перетворень», вони все ще даються взнаки у наших поки що недосконалих політичних інституціях, у недолугій ринковій економіці, де майже відсутня конкуренція, у слабких механізмах захисту приватної власності, у патерналістському суспільстві, яке все ще чекає на манну небесну від держави чи якогось політичного лідера. І знову ж таки Попович дає ключ для розуміння того, на що ми можемо сподіватись у нашому бажанні якимось змінитися, позбутися «родових плям» нашого революційного минулого: «Внутрішній світ генерацій небайдужих людей нагадував радше не китайські “сто квіток”, а ліс після пожежі. Десь на болоті вціліли і старі сухостої, але найсумніше те, що вигорів молодий підлісок. Проте коріння залишилося, і йдуть соки з глибин у живі тканини. Оживуть і крони, спрямовані вгору. І буде ліс, і буде вічне дерево життя» [Попович, 2005: с. 859]. Чудові слова! То, може, надію ще не втрачено? Попович таку надію, безумовно, мав.

ДЖЕРЕЛА

Попович, М.В. (2005). *Червоне століття*. Київ: АртЕк.

Одержано 20.09.2018

REFERENCES

Popovich, M.V. (2005). *Red Century*. [In Ukrainian]. — Kyiv: ArtEk. [=Попович 2005]

Received 20.09.2018

Віктор Козловський

МИРОСЛАВ ПОПОВИЧ ПРО ЛЮДИНУ В ІСТОРІЇ: ФАЗИ РОЗЛОМУ

У статті розглядається творчість Мирослава Поповича, еволюція його філософських досліджень від філософії науки, логіки і методології наукового пізнання до філософії історії. Увага зосереджена на останньому трактаті Поповича — «Червоне століття», де розгорнута велична панорама історичних подій ХХ століття. Показано, що аналіз подій минулого сполучається з глибокою філософською рефлексією, що уможливує розкрити не лише причини, а й сенс історичного минулого, з'ясувати ті фази розривів, що призвело не лише до панування тоталітарних режимів (які постали на основі радикальних ідеологій — комуністичної і націонал-соціалістичної), а й трансформації самої людини, для якої масові знищення людей, соціальних груп і націй уже не сприймалось як торжество зла, а як цілком прийнятні і виправдані дії. Попович показує, як і чому відбувався цей злам людини, її деградація.

Ключові слова: Мирослав Попович, логіка і методологія наукового пізнання, філософія історії, революція, комунізм, націонал-соціалізм, тоталітаризм, масові знищення, зло, трансформація людини

³ З цього приводу Попович зазначає: «Вселенська катастрофа (Перша світова війна. — В.К.), розв'язана авантюрними гравцями, вивела на авансцену історії привид комунізму. Тепер він мусив... виконати свої погрози» [Попович, 2005: с. 160].

Viktor Kozlovskyi

MYROSLAV POPOVICH ABOUT HUMAN IN THE HISTORY:
PHASES OF THE RUPTURE

The article is about the work of Myroslav Popovich, the evolution of his philosophical studies from the philosophy of science, logic and methodology of scientific knowledge to the philosophy of history. Attention is focused on the latest treatise of Popovich — «Red Century», where a magnificent panorama of historical events of the twentieth century is deployed. The analysis of the past events is combined with deep philosophical reflection, which makes it possible to reveal not only the causes but also the meaning of the historical past. This is done to find out those phases of discontinuities that led not only to the rule of totalitarian regimes (which arose on the basis of radical ideologies — communist and national-socialist), but also the transformation of the man for whom the massive destruction of people, social groups and nations was no longer perceived as a triumph of evil, but as quite acceptable and justified actions. Popovich shows how and why this breakthrough and degradation happened.

Keywords: Myroslav Popovich, logic and methodology of scientific knowledge, philosophy of history, revolution, communism, national socialism, totalitarianism, mass destruction, evil, human transformation.

Козловський, Віктор — кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії та релігієзнавства, Національний університет «Києво-Могилянська академія».

Kozlovskyi, Viktor — Candidate of Sciences in Philosophy, Associate Professor at the Department of Philosophy and Religious Studies, National University of «Kyiv-Mohyla Academy».
